

УДК 339.13.012.434

А. В. Келічавий

кандидат економічних наук,
доцент кафедри політичної економії,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана», м. Київ

МОНОПОЛІЯ У СИСТЕМІ КОНКУРЕНТНИХ ВІДНОСИН

У роботі проаналізовано еволюцію сутності монополіїта виділено особливості цього поняття. Визначено, що монополії частіше проявляють негативні ефекти для економіки, такі як намагання розширення свого впливу в економіці, що призводить до завищення цін, неефективного управління та зниження добробуту споживачів. Значна частина ресурсів компанії витрачається не на покращення якості продукції та зниження її ціни, а на утримання монопольного становища на ринку. Однак, монополії конкурують між собою та з іншими підприємствами і при цьому широко використовують інновації, що сприяє пришвидшенню науково-технічного прогресу. У роботі розглянуто основні моделі антимонопольної політики країн світу. Основою для поділу є два підходи: регулювання структури ринку (адміністративний контроль над злиттями й угодами) та поведінки учасників (контроль над зловживанням домінуючим становищем на ринку). Досліджено індекс ефективності антимонопольної політики розрахований в рамках звіту Глобальної конкурентоспроможності 2015-2016 рр. Порівнюючи показники рейтингу та моделі антимонопольної політики країн зроблено висновок, що держави з успішним антимонопольним законодавством надають перевагу науково-технологічному розвитку, та підтримують кооперацію підприємств на інноваційній основі.

Ключові слова: монополія, конкуренція, антимонопольна політика, індекс ефективності антимонопольної політики

Kelichavyy A. MONOPOLY IN THE SYSTEM OF COMPETITIVE RELATIONSHIP

The paper analyzes the evolution of the nature of monopoly and highlightes features of this concept. Monopolies often show negative effects on the economy, such as an attempt to expand its influence on the economy, leading to high prices, inefficient allocation of resources, poor management and reduces consumer welfare. Much of the company's resources are spending not on improving product quality and reducing its cost, but on maintenance of a monopoly position in the market. However, monopolies compete with other companies and often use innovation that helps accelerate scientific progress. Basic models of anti-monopoly policy of different countries are described at the article. Two approaches are considered as basic for the division: the regulation of market structure (administrative control over mergers and agreements) and the behavior of market players (control of dominant position abuse). The effectiveness of anti-monopoly policy index designed as a part of the Global Competitiveness Report 2015-2016 has been investigated. Comparing the performance rating and models of antimonopoly policy shows that successful state anti-monopoly policies support scientific and technological development and cooperation of enterprises based on innovation.

Keywords: Monopoly, competition, anti-monopoly policy, the index of efficiency of anti-monopoly policy

Монополія як феномен економічного життя з'явилась разом із виникненням торгівлі. На ринкове походження цього явища вказує і етимологія даного слова: в перекладі з грецького, monos – єдиний; poleo – продаю. Монополію описує Арістотель у своїй праці «Політика» [1, с. 397], де вона трактується як спекулятивна торгівля та отримує негативну суспільну оцінку. Про це також свідчить праця «Конституція про ціни імператора Зенона», в якій йшлося прозаборону здійснювати монополію на будь-який вид одягу, рибу чи інше продовольство. Подібні законодавчі акти були відомими у середні віки та боролися проти порушень правил ведення торгівлі (перепродажу товарів, купівлі їх у великій кількості з метою утворення дефіциту і встановлення високих цін тощо).

Незважаючи на таку тривалу історію, теорія монополії почала формуватися в XVIII ст. представниками класичної політичної економії. А. Сміт досліджуючи ринок і конкуренцію говорив про дихотомію останньої з монополією: «якщо на ринку є конкуренція, то тут немає місця монополії; якщо ж існує монополія, то виключена конкуренція» [2, с. 345]. Вчений сформував принцип економічної вигоди, що змушує підприємства постійно шукати можливості для збільшення своїх прибутків. Стан монополіста є бажаним результатом для кожного учасника конкурентної боротьби. При цьому А. Сміт

доводить, що конкуренція є великим благом для розвитку країни, а монополія – соціальним злом. Необхідно зазначити, що критика А. Сміта була направленою проти монополії феодального суспільства і раннього капіталізму, яка була природною реакцією на багатівікове засилля монополії в сфері виробництва і торгівлі Англії та інших країн Західної Європи. Такими монополіями були середньовічні ремісничі цехи і торгові гільдії з їх багаточисельними правилами та обмеженнями. Монополія цехів на той чи інший вид діяльності забезпечувалась жорсткими регламентаціями зі сторони міської влади щодо об'ємів виробництва продукції; розмірів підприємств, визначеною кількістю учнів, методів, місць і часу продажів; джерел забезпечення сировиною та іншими умовами [3, с. 180-201].

У період раннього капіталізму (XVI-XVIII ст.), в умовах розвитку національних ринків, повного розквітудосягли приватні та державні монополії, що охоплювали цілі галузі промисловості. Отримали розповсюдження домовленості між підприємствами про розмір виробництва і збуту. Масовий характер прийняла роздача привілеїв на заняття тією чи іншою діяльністю, що було джерелом доходів королівської влади. Саме проти таких монополій, створених завдяки особливим привілеям і виступав А. Сміт.

З кінця XVIII ст. почався швидкий ріст промисловості, поштовх якому дала науково-технічна революція. Процеси концентрації виробництва і створення монополістичних об'єднань особливо посилились з другої половини XIX ст. Розвиток виробничих сил і зміна соціально-економічних умов призвели до виникнення нових форм монополій. Збільшення масштабів капіталів та посилення конкуренції значно підвищило ризики господарювання. В результаті підприємці почали об'єднуватись та координувати свою діяльність. Це призвело до виникнення нових форм великих підприємств – картелів, та трестів. Вчені розділяли поняття «монополії» та «картелі і трести» [4, с. 17;5, с. 782]. Монополія трактувалась як обмеження вільного ринкового обміну, вільного суперництва між підприємствами. Картелі та трести розглядались як нові форми організації капіталу, що переслідують монополні цілі.

Ці процеси зумовили перегляд постулатів класиків економічної науки щодо дихотомії конкуренції та монополії. У нових умовах виникла форма монополії, яка породжувалась самою конкуренцією, при цьому конкуренція з ринку не зникала. К. Маркс писав: «В практичному житті ми знаходимо не тільки конкуренцію, монополію, але і їх синтез. Монополія виробляє конкуренцію, конкуренція виробляє монополію... Синтез полягає в тому, що монополія може утримуватись на ринку завдяки тому, що вона постійно вступає в конкурентну боротьбу». [4, с. 44].

Актуальним на сьогодні залишається діалектичний підхід до аналізу взаємодії монополії і НТП: «з однієї сторони НТП веде до нових форм концентрації виробництва і модифікації монополій. З іншої – монополії беруть на озброєння НТП, використовуючи його як найважливіший метод конкурентної боротьби» [6, с. 37-38].

Монополії нового періоду були породжені конкуренцією, широко застосовували нову технологію, а головною сферою їх прояву було виробництво. До позитивних сторін монополій можна віднести: можливість підвищення продуктивності праці, більш повне використання ресурсів, зниження витрат виробництва, зменшення кількості посередників при русі товарів від виробника до споживача, здатність пристосовувати виробництво до величини попиту, намагання союзів до стійкості цін. Негативними аспектами були: підвищення цін і погіршення положення всіх споживачів, особливо робочого класу; неправомірні методи конкурентної боротьби і тиск на дрібних підприємців. Невід'ємною якістю монополій вважали її експансіонізм, розширення впливу і намагання до панування на національних та міжнародних ринках. Таким чином, посилення конкурентної боротьби веде до монополізації ринку. Концентрація є результатом конкурентного вибору однієї з форм конкурентної боротьби. Концентрація і централізація капіталу призводить до утворення монополії.

На початку XX ст. зароджувались нові теорії монополії, у взаємозв'язку з конкуренцією. Серед неокласиків панувала думка, що абсолютної монополії та абсолютної конкуренції в реальних

умовах не існує, а механізм ринкових сил набагато складніший. Е. Чемберлін типовим станом ринку називав недосконалу конкуренцію, а причиною виникнення монополії вважав не тільки концентрацію виробництва і капіталу, але й диференціацію товарів. Розмір фірми, на думку вченого, має другорядне значення.

З динамічної позиції підійшов до оцінки конкуренції і монополії Й. Шумпетер, який називав монополію двигуном економічного розвитку. Науковець вважав, що: «монополії володіють необхідними коштами для інвестицій в інновації та частіше переслідують довгострокову перспективу розвитку». З точки зору динамічної ефективності конкурентна структура ринку менш прогресивна, ніж монополістична. Він писав: «Впровадження нових методів виробництва і нових товарів з самого початку несумісне з досконалою конкуренцією. Це означає, що з нею несумісне те, що ми називаємо економічним прогресом» [7, с. 151].

Погляди Е. Чемберліна та Й. Шумпетера щодо конкуренції та монополії лягли в основу антимонопольної політики Європи.

Однак не всі науковці притримувались такої думки. Наприклад, Ф. Хайек виступив проти твердження, що головною причиною зростання капіталістичних монополій є технічна перевага великих підприємств, стверджував, що посилення монополій є результатом державної політики [8, с.40-42]. Ф.Хайек відзначав велику соціальну небезпеку монополій приватних і державних, і вважав необхідним їх державне регулювання.

Враховуючи вищевикладене, доречно виділити наступні особливості монополії:

- монополія пов'язана з отриманням ефекту масштабу виробництва, що приводить до скорочення витрат;
- монополія асоціюється з володінням динамічних переваг фірм в умовах науково-технічного прогресу.
- монополія ґрунтується на перевагах співробітництва і кооперування фірм;
- монополія великих фірм супроводжується експансією, розширенням їх впливу в економіці;
- монополії ведуть за собою соціальні витрати: чисті втрати суспільного добробуту, обумовлене неефективним розміщенням ресурсів внаслідок недовиробництва і завищення цін; неефективністю в управлінні і організації виробництва.

Факти економічної історії свідчать, що негативні наслідки діяльності монополії проявлялись частіше ніж позитивні. А. Сміт більш ніж 200 років тому відзначав: «Представники однієї і тієї ж галузі рідко зустрічаються, однак коли така зустріч відбувається, бесіда між ними закінчується змовою проти суспільства чи якимось маневром з метою підвищення ціни» [2, с.160]. Тому, для отримання суспільством вигоди від існування монополій, виникла необхідність їх державного регулювання. Про неоднозначність впливу трестів на економіку США дуже влучно висловився Т. Рузвельт: «Трести є диявольськими монстрами, які створені товариством

одержимих, однак вони зробили так багато для прогресу в нашій улюбленій країні. З одного боку, я розтоптав би їх ногами, з іншого – не так же швидко» [9, с.11].

Питання про ступінь державного впливу на діяльність монополістів призвело до значних дискусій та неоднозначних суджень. На сьогодні у світі склались три моделі антимонопольного регулювання:

1. Американська антитрестівська модель, яка діє у США, Великій Британії, Канаді, Чилі та деяких інших країнах і ґрунтується на принципі заборони (тобто формальної, юридичної заборони монопольної практики як такої). Інтереси підтримання конкуренції мають першочерговий пріоритет над іншими завданнями економічного розвитку країни, у тому числі зі збереженням неконкурентоспроможних виробництв і компаній.

Особливістю американської системи антимонопольної політики є те, що судам надаються повноваження вирішувати, які дії вважати тими, що обмежують конкуренцію, і що розуміти під «монополізацією ринку». Законодавство не містить чіткого визначення «монополії», тому надання цього статусу певному суб'єктові господарювання у компетенції судів та в основному залежить від напрямку політики фірми. Антитрестівське законодавство впливає на структуру економіки країни, окремих галузей, розміри й ринкові частки приватних фірм, встановлювані ними ціни, конкурентні відносини між компаніями. При цьому, з 1969 року акценти в американській політиці змістились у бік більшої толерантності до випадків домінування на ринку: термін «монополізація» в більшості стосується характеру дій, а не типу ринкової структури. Однак, якщо фірма є винахідником нового запатентованого продукту і при цьому є єдиною на ринку, то суд не визнає її порушником закону. Те саме стосується й ринків з низькими бар'єрами входу та наявністю потенційної конкуренції.

2. Європейська антимонопольна модель, яку прийнято у країнах ЄС та ряді інших держав. Європейський антимонопольний підхід базується на підписаному у 1957 р. «Римському договорі про створення Європейського економічного товариства». Головною статтею цього договору заборонялись угоди підприємств про ціни, розподіл продажів, особливих умов збуту товарів тощо. Однак, цією статтею передбачалось виключення з встановлених загальних правил, які не поширювались на угоди між підприємствами та сприяли покращенню виробництва та збуту продукції, пришвидшення науково-технічного прогресу чи економічного зростання, забезпечували споживачу можливість отримувати більше доходів.

Сучасна конкурентна політика ЄС ґрунтується на тому, що без міжфірмового співробітництва складно забезпечувати інновації, які відповідають перспективним тенденціям НТП. Без цього не можуть ефективно функціонувати господарські суб'єкти невеликих країн Європи в умовах процесу глобалізації у світовому господарстві, яка швидко розвивається.

Забезпечення «здорової» конкуренції перестало бути (і не тільки у цій сфері) єдиним пріоритетом державного регулювання економіки. Влада активно стимулює міжфірмове коопераційне співробітництво у тих секторах, які визначають науково-виробничий потенціал країни, міжнародну конкурентоспроможність її економіки.

3. Японська монопольна модель, яка на даний час поширилась також на Малайзію та інших «азіатських тигрів». Антимонопольну діяльність в Японії регулює Закон «Про заборону приватної монополії та забезпечення чесних угод». Мета цього документу – заборона приватних монополій, укладання нечесних угод, незаконне обмеження виробництва, та спонукання до справедливої вільної конкуренції та розвитку підприємницької діяльності. В Японії монопольним (домінуючим) визначається таке становище на ринку, коли частка одного постачальника перевищує 50 %, а частка двох – 75 % [10, с. 250]. Для реалізації вимог цього закону в Японії створений спеціальний державний орган – Комітет справедливих угод, який підпорядковується прем'єр-міністру.

Однак у законі є деякі винятки, коли монопольні угруповання дозволяються. Наприклад, для модернізації технології промислових галузей у випадках масової зміни технологій, згорання безперспективних виробництв, спеціалізації виробництва та стандартизації продукції. У вищеперелічених випадках підприємствам дозволяється на певний термін здійснювати спільні закупівлі сировини та їх перевезення, вести обмін патентами і технологічною інформацією. Суть цього методу полягає у виведенні зі стану структурної кризи галузь, яка має багато застарілого устаткування. Легальні монополії реєструються законами про пільгові режими та підпадають під законодавчий контроль. У законах визначаються обсяги капіталовкладення, види пільг та строки їх дії. Після закінчення строку, картель розформовується, а пільги скасовуються. В галузі використовується принцип групового саморегулювання під керівництвом уряду.

В Японії підтримання конкуренції між національними компаніями на внутрішньому ринку не тільки поступається у пріоритетності перед загальною експортною експансією, але й підпорядковане цій меті. Для забезпечення захоплення та утримання позиції на міжнародних ринках допускаються форми міжфірмової взаємодії, що явно суперечать інтересам конкуренції між національними компаніями, у тому числі й на внутрішньому ринку.

Отже, у різних країнах антимонопольна політика поділяється на два види:

- регулювання структури ринку (адміністративний контроль над злиттями й угодами);
- регулювання поведінки учасників ринку (контроль над зловживанням домінуючим становищем на ринку).

Винятками слугують різноманітні об'єднання, які переслідують інноваційну ціль. Країни з успішним антимонопольним законодавством надають перевагу науково-технологічному розвитку, та підтримують кооперацію підприємств на інноваційній основі, що

сприяє розвитку конкуренції, «динамізації» економіки та призводить до посилення їх позицій на міжнародному ринку.

У звіті Глобальної конкурентоспроможності 2015-2016 [11] виділено «Індекс ефективності антимонопольної політики», який оцінює якість антимонопольної політики, сприяння чесній конкуренції та їх вплив на ефективність ринку товарів та послуг для 140 країн світу. В таблиці 1 наочно демонструються показники індексу.

Таблиця 1

Індекс ефективності антимонопольної політики*

№	Країна	Місце у рейтингу
1	Нова Зеландія	1
2	Нідерланди	2
3	Японія	3
4	Швеція	9
5	США	10
6	Велика Британія	12
7	Німеччина	14
8	Малайзія	18
9	Польща	50
10	Росія	83
11	Україна	136

Джерело: складено автором на основі [11]

Дані таблиці свідчать, що кожна з моделей антимонопольної політики є ефективною, адже країни-представники різних підходів знаходяться серед лідерів цього рейтингу. Проте, є багато країн, які ще не сформували ефективну антимонопольну політику, хоча й використовують певні прогресивні світові підходи. На жаль, серед них і Україна, яка використовувала європейську модель при створенні системи антимонопольної політики. Однак, на даний момент, не сформульовано її цілей і завдань, механізмів та критеріїв реалізації і відповідальності за її виконання. Потенціал антимонопольного регулювання використовується не у повній мірі, адже вітчизняне законодавство не сприяє науково-технічній кооперації, що сповільнює інноваційний розвиток та конкурентоспроможність на внутрішньому та міжнародному ринку.

Перелічені недоліки створюють передумови для подальшого дослідження та вдосконалення на основі успішного міжнародного досвіду і ефективних вітчизняних розробок українського законодавства, а також зміни візії в антимонопольній політиці, яка сприятиме підвищенню конкурентоспроможності та розвитку економіки.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4 томах [пер. С. А. Жебелева под ред. А. И. Доватура]. – М.: Мысль, Т. 4. – 1983. – 832 с.
 2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. / А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
 3. Кулишер И. М. История экономического бытия Западной Европы / И. М.

Кулишер. – Москва - Ленинград: Государственное издательство, Т.1. – 1931. – 324 с.

4. Лифман Р. Картели и тресты / Лифман Р.; [пер. нем]. – М.: Экономическая жизнь, 1925. – 374 с.

5. Энциклопедический словарь [под изд. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А]. Т. XIX А СПб.: Семеновская Типо-Литография, 1896. – 960 с.

6. Меньшиков С. М. Современный капитализм. Краткая политэкономия / С. М. Меньшиков. – М.: «Мысль», 1974. – 262 с.

7. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер [пер. с англ. / предисл. и общ. ред. В. С. Автономова]. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.

8. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек [пер. с англ. / предисл. Н. Я. Петракова]. – М.: Экономика, 1992. – 176 с.

9. Шерер Ф., Росс Д. Структура отраслевых рынков / Ф. Шерер, Д. Росс; [пер. с англ.]. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 698 с.

10. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка: [навч. посіб. у 2 кн. / За ред. С. Панчишина і П. Островерха. – Кн. 2: Мікроекономіка. – 4-те вид., випр. і доп.]. – К.: Знання, 2006. – 437 с.

11. World Economic Forum, Global Competitiveness Report 2015-2016, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf World Economic Forum (2015).

References

1. Aristotel'(1983). Politika [Politics]. Moscow.: Mysl'
 2. Smit A. (1962). Issledovanie o prirode i prichinakh bogatstva narodov [An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations]. Moscow.: Sotsekiz.
 3. Kulisher I. M. (1931). Istorija ekonomicheskogo bytija Zapadnoj Evropy [The history of economic life in Western Europe]. Moscow - Leningrad.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo.
 4. Lifman R. (1925). Karteli i resty [Cartels and trusts]. Moscow.: Jekonomicheskajazhizn'.
 5. Brokgauz F. A. and Jefon I. A (1896). Jenciklopedicheskij slovar' [Encyclopedic Dictionary]. SPb.: Semenovskaja Tipo-Litografija.
 6. Men'shikov S. M. (1974) Sovremennij kapitalizm. Kratkaja politjekonomija [Modern capitalism. Brief Political Economy]. Moscow.: Mysl'
 7. Shumpeter J. (1995). Kapitalizm, socializm i demokratija [Capitalism, Socialism and Democracy]. Moscow.: Jekonomika.
 8. Hajek F. A. (1992). Doroga k rabstvu [The Road to the slavery]. Moscow.: Jekonomika.
 9. Sherer F. and Ross D. Struktura ottraslevykh rynkov [The structure of the branch markets]. Moscow.: INFRA-M.
 10. Panchishin S. and Ostroverh P. (2006) Analitichna ekonomija: makroekonomika i mikroekonomika [Analytical economy: macroeconomics and microeconomics]. Kyiv.: Znannja.
 11. "Global Competitiveness Report 2015-2016", available at: http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf